

Євген Маланюк (1897–1968)

Євген Маланюк – найбільший поет діаспори і один із найяскравіших українських поетів ХХ ст., борець за державний суверенітет України, публіцист і літературний критик, мемуарист і культуролог-енциклопедист, чия творчість за радянських часів була під суворою забороною, а сам він від кремлівських ідеологів отримав ярлики «українського фашиста» та «обпльовувача України». І лише після здобуття Україною державного суверенітету творча спадщина Є. Маланюка стала доступною широкому читацькому загалу України.

1 лютого (20 січня за ст. ст.) 1897 року в селищі Архангород Херсонської губернії (нині містечко Новоархангельськ Кіровоградської області) Гликерія Яківна Маланюк, донька «чорногорця Якова Стоянова, військовика із сербських осадчих», народила сина Євгена.

Євгенів батько, Филімон Васильович Маланюк, працював учителем, а згодом – повіреним Архангородського суду, захоплювався просвітницькою діяльністю, був режисером аматорських театральних постановок, співав у церковному хорі, друкувався в часописах та ініціював у своєму містечку відкриття гімназії.

Дитинство Євгена проходило «на дві хати»: дідову й батькову, що цікаво позначилося на його світогляді. Якщо по батьковій лінії всі були етнічними українцями і шанували споконвічні національні духовні та культурні цінності, то Гликерія Яківна зросла у атмосфері «якихось... колоніального типу «дворянських гнізд» із клавесинами, дагеротипами, сентиментальними романами й романсами, балами й гостинами, демонічними гусарами, слідами спогадів про «юних» декабристів і байронічних лермонтівських поручників, засланих на «погибельний Кавказ»¹. Тож не дивно, що майбутній поет змалечку всотав як дух українства, так і повагу до представників інших національностей, якими був багатий південь Російської імперії, особливо його рідна Херсонщина. Але безумовною домінантою його світобачення, що її він проніс крізь усе своє життя, було прагнення незалежності та державності України: «Внук кремезного чумака, / Січовика блідий праправнук, - / Я закохавсь в гучних віках, / Я в о л ю п о л ю б и в д е р ж а в н у...»

Євген змалечку виявив неабиякі здібності до навчання. Близкуче закінчивши Архангородську початкову школу, 1906 р. він став учнем Єлисаветградського земського реального училища, де за великі успіхи його не лише звільнили від сплати за навчання, а й відзначили спеціальною стипендією Єлисаветградського земства. Саме під час восьмирічного перебування в стінах реального училища (де свого часу здобували освіту видатні діячі української культури: меценат Євген Чикаленко, актори Панас

¹ Маланюк Є. Ф. Книга спостережень II. – Торонто, 1966. – С. 476–477.

Саксаганський, Микола Садовський і Гнат Юра, письменник Юрій Яновський та ін.), тринадцятирічний Євген почав віршувати, а також зацікавився театром і живописом.

Закінчивши училище, 1914 р. Маланюк уступив до Петроградського політехнічного інституту, проте закінчити його завадила Перша світова війна – юнака мобілізували до армії. Восени того ж року Євген став курсантом Київської військової школи, де, за свідченням дивом уцілілих документів, укотре виявив хист до навчання, цього разу «мілітарного». Після закінчення військової школи (січень 1916 р.), прапорщик Маланюк протягом кількох місяців служив у 39-му піхотному запасному батальйоні на території Володимирської губернії, а з серпня 1916 р. у званні молодшого офіцера відряджений спочатку до 4-ої роти 2-го Туркестанського стрілецького полку, а потім – до 2-ої кулеметної роти на Південно-Західному фронті.

Наступний, 1917-й, рік виявився переламним у історії не лише Російської імперії, а й усього світу, ставши своєрідною «точкою неповернення», часом зародження на руїнах імперії Романових нової – більшовицької імперії, котра завдала по національно-визвольних прагненнях українців чергового жорстокого удару. Шаленим буревієм цей рік пройшов і по Маланюковій долі: жорстокі будні на фронтах Першої світової, неочікувана відпустка додому на похорони батька (мати пішла з життя 1913 року), демобілізація з російської армії та участь у творенні Української народної республіки (УНР), нарешті – служба в Генеральному Штабі армії УНР. Згодом Євген Филімонович став ад'ютантом видатного українського полководця, командувача Наддніпрянською Армією УНР генерала-хорунжого Василя Никифоровича Тютюнника. І генерал, і його ад'ютант сповідували однакове кредо – боротися за Україну до останньої можливості.

Провоювавши за незалежність України цілих три роки (1917-1919), Євген Маланюк болісно сприймав поступовий занепад УНР. А після її падіння в жовтні 1920 р. він разом із тисячами її бійців, мусив залишити Україну, передчуваючи, що прощається з Батьківщиною назавжди:

Не забути тих днів ніколи:
Залишали останній шмат.
Гуркотіли й лякались кола
Під утомлений грім гармат.

Налітали зловісні птахи,
Доганяли сумний похід,
А потяг ридав: на Захід... на Захід... на Захід...
І услід – реготався Схід.

Роззявляв закривавлену пащу.
П'яний подих нудив, як смерть.
Де ж знайти нам за Тебе кращу
Серцем, повним Тобою вщерть?
(«Ісход», 1920)

У Польщі, в Калішському таборі для інтернованих українських вояків, Євген Маланюк остаточно відбувся як поет. Він усвідомлював, що боротьбу за державність України доведеться вести іншими, невійськовими засобами: віднині «полем бою» ставали ідеологічна боротьба та поетична творчість. Тож разом зі своїми товаришами Юрієм Дараганом, Максимом Загривним (, Миколою Чирським та ін. він почав видавати журнал «Веселка» (1922–1923), де друкувався й сам. За його відомою формулою, саме тоді він змінив зброю воїна – *стилет* на «зброю» поета – *стилос* («...Стилетом був мій с т и л о с / І стилосом бував с т и л е т. «Напис на книзі віршів», 04.01.1925)

Після Калішського табору Є. Маланюк переїхав до Чехословаччини і закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії в Подебрадах (до слова, тоді її ректором був Іван Панасович Шовгенів, батько відомої української поетки Олени Теліги). Дванадцятого серпня 1925 року Євген Филімонович повінчався із студенткою-медиком Зоєю Равич (котра мала полтавські корені) у православної церкви Св. Миколая на «Малей странє» у Празі. «За їхніх часів у Подебрадах утворився літературний гурт, який писав, дискутував, змагався. До нього належало більше, але за прізвиськом треба згадати Наталю Лівницьку-Холодну, Миколу Чирського, Олену Телігу, Леоніда Мосендза. З Праги приїжджали Ольжич, Самчук. На той час в Подебрадах припадають, либонь, найбільш безжурні й безтурботні дні Маланюка»¹. Згодом ця група отримала назву празької поетичної школи. «Її безумовним лідером був Є. Маланюк. Стильово до неї належали Юрій Дараган, Леонід Мосендз, Юрій Клен (єдиний емігрант з-поміж українських «неокласиків». – *Ю. К.*), Олег Ольжич, О. Лятуринська, О. Теліга... Більшість із них належало до т. зв. «вісниківців». Всі вони були зближені світоглядно, стилістично й тематично, їхня творчість була спрямована найчастіше в минуле України, часто набирала історіософічної наснаги, акцентувала вузлові періоди історії, перегукувалась із сучасністю («Варязька балада» Є. Маланюка, «Жанна д'Арк» Юрія Клена та ін.)» (т. с., с. 25-26).

Хоча через емігрантську невлаштованість Маланюка його шлюб із Зоєю Равич був нетривалим (1929 р. Євген сам від'їхав до Польщі), теплі почуття одне до одного вони пронесли через все життя. Саме завдяки цій жінці ми маємо більшість документів про великого українського поета, зокрема його останні фотографії.

Емігрантські шляхи, за його власним висловом, «циганські мандри по чужинах» знову привели Маланюка із Польщі до Чехословаччини, куди він повернувся з другою дружиною, чешкою Богумилою Савицькою. У 1945 році, залишивши Богумилу й сина Богдана, які не схотіли з ним їхати, Маланюк подався до Німеччини, а звідти в 1949 році – до США. Адже в Європі на нього полювали радянські спецслужби, які «ліквідували небажаних елементів» навіть поза межами СРСР, у інших країнах, що підтверджено вбивствами Симона Петлюри в Парижі (1926) і Степана Бандери в Мюнхені (1959).

¹ Із спогадів *П. Шоха* // Євген Маланюк. Поезії – С. 18.

За ці довгі мандри й поневіряння Маланюка іноді називають українським Одиссеєм. На жаль, на відміну від Гомерового героя, до своєї «України-Ітаки» Євген так і не повернувся. Тож не випадково крізь усю його творчість «червоною ниткою» проходять два взаємопов'язаних мотиви: «самотність» (ключові слова: «самота», «розлука», «прощання») та «дорога» («потяг», «вагон», «вокзал»). Як починалася його еміграція з ревіння потяга – «нешадного велетня розлуки»: «Стурбовано стискали руки / Під плескіт зовсім зайвих слів. / А потяг люто клекотів – / Нешадний велетень розлуки» («Вокзал», 1921), – так і піввікове емігрантське життя протікало під перестук вагонних коліс: «Чи багато мені хитатися у вагонах, / Чути серця щемінь і стискати горло слізьми, / Долю міряти гонами у розгонах / І не бачить твій усміх, і не чути твій сміх» («Епіграф до вірша», 26.06.1967).

Здавалося б, у заокеанській еміграції Маланюка доля не образила: лише спершу він був вантажником у порту, а потім працював у інженерному бюро в Нью-Йорку і навіть заробив пенсію. А в 1958 р. його обрано почесним головою об'єднання українських письменників «Слово».

Та не лежала душа українського поета до «безсонячних щілин Мангату», «брудного Брукліну» і «вузького каньйону Бродвею». Вечорами та ночами, усамітнюючись, він подумки линув до України, рідної Херсонщини, річки Синюхи... А життя добігало кінця: в лютому 1968 р. Євгена Маланюка не стало. Коли знайшли його тіло, то виявилось, що у свій останній вечір він збирався до театру – в кишені лежав квиток. Тож Митець залишався вірним Мистецтву до останнього подиху... Поховали його «у тихому нью-джерському Бавнд Бруку», який американські українці називають своїм пантеоном.

Творчість Євгена Маланюка поділяють на **дві періоди: перший - 1925-1943 рр.; другий – 1943-1968 рр.** У перший період написані збірки «Стилет і стилос» (Подебради, Чехословаччина, 1925), «Гербарій» (Гамбург, 1926), «Земля й залізо» (Париж, 1930), «Земна мадонна» (Львів, 1934), «Перстень Полікрата» (Львів, 1939) і «Вибрані поезії» (Львів, Краків, 1943). Водночас поет провадив величезну громадську та науково-публіцистичну роботу. В численних есе, статтях, нарисах він з державницьких позицій осмислював здобутки української та зарубіжної культури, зокрема творчість Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Куліша, Я. Щоголіва, Г. Чупринки, І. Буніна, М. Бажана, С. Гординського, а також перекладав Ш. Бодлера і М. Гумільова. У Варшаві Маланюк познайомився з польськими письменниками Ю. Тувімом, Я. Івашкевичем, намагаючись, попри несприятливу політичну ситуацію, налагодити українсько-польський міжмистецький діалог. Поляки навзаєм цінували творчість Є. Маланюка і перекладали його твори. За безкомпромісну державницьку і войовничу позицію саме в цей («варшавський») період поет отримав високі епітети «залізних імператор строф», «римлянин з Архангорода».

Дослідники відзначають, Євген Маланюк випустив перші поетичні збірки тоді, коли в підрадянській Україні набирала розмаху та гостроти літературна дискусія, рушієм якої був Микола Хвильовий. Щойно пролунали

його відомі радикальні гасла: «Геть від Москви!» і «Дайош психологічну Європу!», як на них блискавично зреагував Є. Маланюк у своєму «Посланії» (1926). Звісно московські ідеологи не могли прийняти позиції Маланюка, і почали «пенять на зеркало» (М. Гоголь). Маланюк наче рентгеном пронизав конкретні ментальні риси та комплекси, притаманні російському самодержавству та типово російській («у ней особенная статья») «месіанській» позі: «...Ця філософія російська, / Здається, надто не нова: Русь-Рим (сумнозвісне: «Москва – третій Рим і четвертому не бувати». – Ю. К.), христолубиве військо, / Синод, нагайка, Петербург. / Та хижий свист сибірських пург. / А в тім масштаб поширивсь значно, – / З «асвабдження славян». Ці Маланюкові рядки перегукуються і з Шевченковими «сама Сибір несходима», і з Міцкевичевим «з російським батогом стрівавсь? Биття зразкове...»

Маланюк долучився також до дискусії про шляхи розвитку української культури, про вибір між Сходом і Заходом, про долю Європи. З одного боку, він постав за європейський вибір України, але, з другого боку, протистояв ілюзіям засліплених «світлом зі Сходу» «лівих» європейських інтелектуалів: Анрі Барбюса, Джорджа Бернарда Шоу, Ромена Роллана, Анатолія Франса, Освальда Шпенглера та ін.

У підмосковській Україні «Посланіє» Є. Маланюка викликало бурхливу лютю. Його негайно обізвали «українським фашистом» і наказали «своїм» поетам негайно дати «українському фашистові» гостру відсіч. Конкурс тоді виграв В. Сосюра. Рядки з його «Відповіді» (1927) широко тиражувалися в СРСР: «Шановний пане Маланюче, / Ми ще зустрінемося в бою! / Ви не фашист, а лиш фашистик! / Ми вам «Посланіє» згадаєм, / Коли ви станете під мур...»

Чеський маланюкознавець Микулаш (Микола) Неврлий пригадував, що згодом Сосюра «жалів, що так гостро виступив проти нього. Він казав, що в той час майже нічого про Маланюка не знав, ані одного його вірша не читав і наївно повірив критикові Андрієві Хвилі, який тоді громив Маланюка... Віршами Маланюка, які я тоді (це було, пригадую, десь 1956–1957 рр.) живо відновлював із пам'яті, Сосюра був захоплений. Особливо йому подобалась «Варязька балада», яку він назвав геніальною». Проте найголовнішим було не запізніле (чи щире?) розкаяння В. Сосюри, а те, що Історія розсудила на користь Маланюка. Два поети зустрілися в ідеологічному герці, і Маланюк таки переміг – Україна стала суверенною державою.

Узагалі в перший період творчості найважливішим предметом ідейно-естетичного осмислення для Маланюка був цілий комплекс життєво важливих для української нації проблем: причини неодноразових (Хмельниччина, Мазепа, УНР) поразок її державницьких змагань, сутність національної культури, феномен Тараса Шевченка, більшовизм і особливо – малоросійство.

Для дослідження цих непростих питань Маланюку довелося заглядати у витoki української історії – аж до часів Київської Русі і навіть далі – до доби Античності: «Знаю – медом сонця, ой Ладю, / В твоїм древнім тілі –

весна. / О моя степова Елладо, / Ти й тепер антично-ясна...» (04.06.1925). У формулі «степова Еллада» втілені два вектори історіософічних роздумів Маланюка: «прокляття степом» і «Україна-Еллада».

Маланюкові боліло питання: чому Україна від Батія і до 20 ст. не повернула державності та суверенітету? Чому спадкоємиця славетної Київської Русі весь час опинялася в ролі чиєїсь «окраїни»: чи то «кресів» Речі Посполитої, чи то східних кордонів Австро-Угорщини, чи то «у края» Російської імперії? Над цим питанням Євген Маланюк болісно розмірковував фактично протягом усього свого життя, що відчутно позначилося на його творчості. Він навіть зізнавався, що, перебуваючи на чужині, уважно вдивлявся в обличчя іноземців, ставлячи собі одне-єдине питання: що ж нарешті в цих людях є такого, чого забракло українцям? Чому ці (такі схожі на українців) народи власні держави збудувати спромоглися, а українці – ні?

На думку Маланюка, відповідь на це питання слід шукати в історії України. Поет-мислитель вважав, що протягом століть підневільного «бездержавного» життя поміж українців сформувався і став переважати тип раба, «хохла-малороса» (як їдко іронізує Маланюк – «здрібнілого мікро-мало-роса», такого собі «меншого брата» росіян-великоросів). Це істота, абсолютно байдужа до проблем державності й самостійності України, котра вона вже звикла до свого малоросійського (хохлацького) стану і статусу. Тож саме «розслабленість ледача і серця, й розуму, і рук» мільйонів і мільйонів отаких «хохлів-малоросів» і спричинила те, що сотні тисяч свідомих українців-патріотів в усі часи (і Маланюк з-поміж них) програвали національно-визвольні війни сильному й деспотичному східному сусідові – Росії («північному одороблові»: чи то у «варіанті» імперії Романових, чи то більшовицької «червоної» імперії).

Своєю чергою, згаданий тип «здрібнілого мікро-мало-роса» бере витоки у традиційній слов'янській лагідності, доброті та гостинності, котрі гіпертрофовано притаманні українцям і якими постійно користалися загарбники та окупанти різних мастей. У цій своїй лагідності та «миломовності» (вислів Маланюка) Україна схожа на естетично розвинену, пісенну Елладу. Це й не випадково, адже на нині українських теренах було багато давньогрецьких колоній (Ольвія, Херсонес та ін.), тож еллінська культура транслювалася сусіднім народам і дійшла до українців. Антична культура потрапила до Київської Русі (а через неї – до України) і через контакти з Візантійською імперією (згадаймо місію Кирила й Мефодія). Ось саме з цими «еллінськими» рисами в українстві Маланюк і вів безкомпромісну боротьбу, протиставляючи їм «державницький чин» Давнього Риму.

Крім того, на думку Маланюка, могутності Київської Русі свого часу дуже посприяла державотворча місія північних її сусідів – норманів, «кремезних варягів» (саме тому в творчості поета ключове місце займає «варязька» тема). Усе це й спонукало Д. Павличка заявити, що «Маланюк створив образ України, який ніколи не перестане вражати українське серце. Він поставив його в центрі Європи, та не на шляху з Заходу на Схід, а на

дорозі з «варягів у греки», бо хотів бачити український дух міцним – «із варязької сталі», «візантійської міді»¹.

Отже, на думку Маланюка, в характері українців забагато «еллінської» лагідності, але водночас замало «римської» твердості. Тому Україні потрібні «Не хліб і мед слов'янства: Криця! Кріс! / Не лагода Еллади й миломовність - / Міцним металом наллята безмовність, / Короткий меч і смертоносний спис...» І лише за умови «щеплення» оцього «римського» мілітарно-державницького духу Україна матиме шанс повернути собі славу своєї прародительки – Київської Русі, знову стати авторитетною державою, аби «поруч Лаври станув Капітолій».

Отже, максималіст Маланюк хотів для України максимально гідної долі: не просто незалежності та державного суверенітету, а й світового (як у Рима – «Roma caput Mundi») авторитету: «І виросте залізним дубом Рим / З міцного лона скитської Еллади» або «...З-під ржі тисячоліття залізом держава зросте. / І Рюрик країну ще раз нарече «Гардаріка». / І Ольгу, й Олега впізнають і море, і степ» («Сага»).

Маланюка не влаштовувало не лише московське ярмо: що з того, якби воно замінилось на якесь інше? Адже, як він заявив уже наприкінці свого життя, його Вкраїну взагалі «ображати ніхто не сміє. / Ні каган, ні король, ні мешканець Кремля» («Post scriptum». 20.02.1964). У останніх рядках «хронотопічним» та історіософічним є кожне слово. Так, «каган» – це титул очільника Хозарського каганату, тобто натяк на військово-політичне протистояння середньовічної Київської Русі «буйним набігам хозарів». «Король» - це титул глав західних держав (передовсім Польщі), які теж постійно зазіхали на українські землі, переважно степи, не захищені від «кочівничих орд» загарбників ані океанами, ані горами, ані лісами (за Маланюком це – геополітичне «прокляття степом», і марно Україна є саме «степовою Елладою»). Особливо ємним у цій контексті є словосполучення «мешканець Кремля» (мабуть, воно вартувало поетові тривалих пошуків). Адже «мешканець Кремля» охоплює водночас як дореволюційних, так і радянських гнобителів України.

Отже, Маланюка обурював сам комплекс рабства й меншовартості, сама готовність значної частини українського народу підставити свою шию під будь-чье ярмо. Саме з цієї причини (як до нього Шевченко, Куліш, Франко) Є. Маланюк ніколи не вдовольнявся показною бутафорною «українізацією»: вишиванка – кожух – шаровари – «оселедець»... Він безжально й безкомпромісно «жорстко-ярим залізом» пік глибинну рабську суть хохлацтва-малоросійства.

Показовою щодо цього є «**Варязька балада**», справжній поетичний шедевр Маланюка, написаний єдиним поривом, лише за три дні. У ній поет по-новому вирішив ще Шевченкову антитезу «славних прадідів великих правнуки погані»: «Необорима соняшна загида – / Віки, віки – одна блакитна мить! / Куди ж поділа, степова Еллада, / Варязьку сталь і

¹ Україна. Антологія пам'яток державотворення. Х-XX ст. - К.: Основи, 2009. - С.154

візантійську мідь?..»

І знову поет дивиться у глибину століть, що можна зрозуміти вже за самою назвою твору. Адже «варяги» - це давньоруська і візантійська назва скандинавів (норманів). Отже, поет чітко адресує читача не лише у географічному плані (північ Європи), не тільки у плані історичному (середньовіччя), а й, сказати б, у сенсі етнічному (саме *давньоруська* назва). Особливо вдалою є формула «варязька сталь і візантійська мідь», що стала не лише крилатим висловом, а й символом глибоких історичних коренів державності України, своєрідною візитівкою «празької школи» української поезії.

Проте як же могло трапитися, що поета, для якого Україна була сенсом життя, радянське (і не лише) літературознавство називало україноненависником, «обпльовувачем України», «на підтвердження» цитуючи цілі його строфи :

... Лежиш, розпусто, на розпутті,
Не знати – мертва чи жива.
Де ті байки про пута куті
Та інші жалісні слова?

Хто гвалтував тебе? Безсила,
Безвладна, п'яна і німа.
Неплодну плоть, убоге тіло
Давала кожному сама.

Мізерія чужих історій
Та сльози п'яних кобзарів,
Всією тучністю просторів
Повія ханів і царів.

Під сонні пестощі султана
Впивала царгородський чар,
Це ж ти – попівна Роксоляна,
Байстрюча матір яничар!..
(«Діва-Обида», 24.08.1926)

Наведені рядки абсолютно не схожі на відомий заклик «Любіть Україну!». Але за кожним розпеченим до болю словом – саме любов до України... Принагідно зауважимо, що Маланюк не є першовідкривачем уособлення «Україна – жінка». Досить згадати хоча б покриток та причинних із поезій Т. Г. Шевченка. Напрочуд суголосними Шевченковим є рядки Маланюка: «В ті розжеврені, хижі години / Невже ж спочивав Господь? / Страшно покритки Катерини / Мордували покірливу плоть» («З «Чорної Еллади». Пам'яті Петлюри». 25.05.1926).

Але якщо інші поети, співчуваючи Україні, переважно шукали витоки її нещасної долі поза нею самою, то Маланюк змістив акценти, чим дещо

усамітнися в тогочасній українській літературній традиції. «Жалісні слова» розповідей про поневолення України, про «пута куті» він називає байками, а свою Батьківщину – залежно від зміни її володарів – «повією (навіть не покриткою!) ханів і царів». Звідси – нетрадиційне тлумачення постаті Роксолани. Якщо, скажімо А. Кримський а згодом П. Загребельний та й широкий сучасний український загал уважають Настю Лісовську (Роксолану) заступницею-спасителькою України, то для Маланюка вона – «байстрюча мати яничар».

Проте чи такий уже самотній поет у своїй вимогливій любові до України і хіба лише Маланюка непокоїла думка: «Невже ж *калюжею* Росії замре її широчина»? Адже автор відомого вірша «Любіть Україну» В. Сосюра майже одночасно зі своїм заокеанським колегою звертався до України: «... Ти плодиш землю байстрюками – / Багном і гноєм для других. / У голові твоїй – макуха: / Хіба ти можеш жить сама, / Російсько-польська потаскуха, / Малоросійська тюрма... («Мазепа»).

Водночас слова докору на адресу України давалися Маланюкові дуже важко, час від часу він гірко каювся в цій риторичі. Поет звертався до Батьківщини, як до Бога, називаючи докори на її адресу «богохульними»: «...Прости, прости за *богохульні* вірші, / Прости тверді, зневажливі слова! / Гіркий наш вік, а ми ще, може, гірші, / Гіркі й пісні глуха душа співа... // ...Прости, що я не син, не син Тобі ще, / Бо й Ти – не мати, бранко степова! / З Твоїх степів летять птахи зловіщі, / А я творю зневажливі слова» («Псалми степу», в таборі, 03-07.11.1923).

І вже наприкінці життя Маланюк ставить останню крапку у мотиві України: «повії ханів і царів», «відьми-сотниківни», «чорної Еллади»: «...Ні, хай буду чорним ротом чорної, / Виклятої, але – Батьківщини. / Хай неораної, але завжди орної, / Хай в вінку кривавої тернини!» («Без присвяти. Над віршами О. Мандельштама», 16.11.1965). У цих рядках також відчутний високий біблійний пафос («кривава тернина» - прозора алюзія на «терновий вінець» Ісуса Христа), котрий вивищує стиль поезії та підкреслює вивищення поетом образу України до рівня Бога.

Найрельєфніше ідейно-естетичні шукання першого періоду творчості Є. Маланюка утілені в його збірці «**Стилет і стилос**» (1925). Назву цій збірці дав її лейтмотив, найвиразніше представлений у вірші «**Стилет чи стилос? – не збагнув. Двоєко...**». Антитеза «стилет» (холодна зброя, різновид кинджалу – атрибут воїна) і «стилос» (загострена паличка для письма, переносно – перо поета, атрибут митця) є надзвичайно вдалою знахідкою поета. Адже, окрім великого семантичного навантаження, ці антонімічні в контексті Маланюкової творчості слова є схожими за звучанням і написанням, що зайвий раз підкреслює контрастність їхнього значення та надає формулі «стилет/стилос» афористичної шліфованості. «Зіштовхуючи» ці поняття, поет гостро ставить традиційне для світової літератури питання про те, що в художній творчості має бути визначальним: служіння «чистій красі» (концепція «мистецтва для мистецтва» - «стилос») чи служіння суспільним, національним інтересам (концепція мистецтва як засобу

політичної боротьби – «стилет»)? І Маланюк обирає служіння Україні: «Як в нації вождя нема, Тоді вожді її – поети!..»

Принагідно зауважимо, що асоціювання слова і зброї (тобто уподібнення, з одного боку, поетичної творчості і, з другого боку, воєнних дій як двох засобів боріння за єдину ціль) у світовій літературі є традиційним. Проте саме на межі ХІХ-ХХ століть і саме в Україні воно надзвичайно активізувалося в зв'язку з національно-визвольними змаганнями патріотично налаштованої інтелігенції, передусім письменства. У цім контексті можна пригадати хоча б формули Лесі Українки («Слово, чому ти не твердая криця, / Що серед бою так гостро іскриться?..») або Олександра Олеся («О слово! Будь мечем моїм!..»). Отже, Маланюкова формула «стилет/ стилос» добре вписана не лише в контекст національно-визвольних прагнень і фактичної неможливості захищати національні інтереси України збройно (після падіння УНР), а й у традиції та силові лінії тогочасної художньо-естетичної ситуації.

Свій вибір на користь «стилета» Маланюк робить твердо й однозначно, проте він дається поетові не без вагань. Про це свідчить хоча б промовистий знак питання в першому рядку програмового вірша або образ терезів («зважування/вагання»): «Стилет чи стилос? — не збагнув. Двоє / Вагаються трагічні терези. / Не кинувши у глиб надійний якор, / Пливу й пливу повз береги краси...» Звісно, поет розуміє, що «не кинувши надійного (естетично вартісного. – Ю. К.) якоря», можна легко проплисти повз Мистецтво, естетику, де «дивний ліс зітхає ароматом / І весь дзвенить од гімнів п'яних птиць / Співа трава, ніким ще не зім'ята, / І вабить сном солодких таємниць». Адже «човен» поетичної творчості можуть легко знести бурхливі течії політичних змагань. Проте Маланюк рішуче робить вибір на користь «веселого галасу бою» (тобто надає перевагу «стилету»). Можливо, тут якоюсь мірою відбилися й сліди співпраці Є. Маланюка з Д. Донцовим, який наполягав на домінуванні ідеології над естетикою. Згодом це реалізується в непростій ситуації спочатку долучення Маланюка до групи «Танк» (1929), а потім – виходу з неї.

Отже, поет наділяє слово функціями дієвої зброї в боротьбі за українську державність і культуру, за виховання свідомих українців замість «мікро-мало-росів». Тому два контрастних поняття: з одного боку, стилет (зброя і сила) і, з другого боку, стилос (поетична творчість, служіння мистецтву) зливаються в Маланюка в єдиному образі, символізуючи як безкомпромісну боротьбу за ідеали української державності, так водночас і служіння красі й мистецтву. Отже, провідна ідея збірки – поет повинен безкомпромісно служити народові *стилосою*, так само як вояк служить йому *стилетом*.

Показовою щодо концепції служіння поета національній ідеї є також сонет «Шевченко». У цій «твердій формі» традиційно працювали непересічні майстри слова, і Маланюк блискуче підтвердив філігранне володіння мистецтвом версифікації. Поезія «Шевченко» написана у майже класичній формі т. зв. «шекспірівського» сонета («4 х 4 х 4 х 2»).

Вірш починається по-маланюківськи енергійно, із заперечення «штампів». Шевченко – «НЕ поет» (у підтексті – високого звання Поет для масштабу національного пророка Тараса Шевченка замало). Шевченко – «НЕ трибун» - чергове звертання Маланюка до римської історії (народний трибун як римський посадовець висловлював волю римлян, захищав плебеїв від свавілля патриціїв, «був рупором мас»). Традиційно Тараса Шевченка називають «Кобзарем». Але Маланюк зразу і категорично відкидає й цей штамп: «І вже менш за все — «Кобзар Тарас» / Він, ким зайнялось і запалало...».

І Маланюк вкотре підкреслює своє розуміння місії Шевченка не просто як поета, а як національного пророка, котрий показав Україні шлях до національного пробудження («лютий зір прозрілого раба»). Філігранним є звукове аранжування вірша, передовсім алітерація «БУнт БУйних майБУніх рас» Або «виБУх кРові, що заРокоотала / КаРою за довгу ніч обРАз»). Усе це сугестивно впливає на читача, створюючи неповторний енергійний ритм поезії.

Наостанок Маланюк майстерно реалізував потенції, іманентно наявні в особливо вагомій ролі фіналу сонета: остання його строфа (у цім випадку – два заримовані між собою рядки) – це логічна крапка у вирішенні теми твору або особливе, фінальне акцентування якоїсь проблеми. У сонеті Маланюка два останніх рядки позначені різко контрастивною зміною тональності: від войовничо-громадянської – до несподівано інтимно-лагідної. Причому для цього доречно використано потенціал інтертексту («А ось поруч — усміх, ласка, мати / І садок вишневий коло хати») є лише не прихованою, а й підкресленою ремінісценцією на Шевченків «садок вишневий коло хати»). Тим самим Маланюк натякає на дві домінанти творчості Шевченка: 1) поет-трибун, національний пророк, «провидець-Прометей» («і даром Божеським гряде / нам Прометеїв дух Тараса»); 2) тонкий і душевний інтимний лірик.

Є. Маланюк пильно стежив за мистецьким життям як у Європі, так і в підрадянській Україні. Зокрема, він чудово знав творчість своїх сучасників Максима Рильського і Павла Тичини, неодноразово позитивно відгукувався про неї. Проте естетична ситуація в СРСР поступово мінялася – підступав «льодовиковий період соцреалізму». Писати не те, чого вимагала панівна ідеологія (переважно панегірики на кшталт «Партія веде!»), ставало небезпечно, багато українських багатьох митців або опинилися в ГУЛАзі, або було фізично знищено («розстріляне відродження»). Звісно, все це не могло не позначитися на поезії, і від 1920-х років особливо помітним став творчий злам саме в творчості П. Тичини. Автор блискучих «Соняшних кларнетів» ставав апологом компартійної доктрини, починав «катів виспівувати в піснях» (Олександр Олесь) і водночас розплачуватися за це втратою таланту, творчою кризою. Звісно, Маланюк не міг залишитися байдужим, тож відгукнувся на це віршем «Сучасники» (1924), котрий теж увійшов до збірки «Стилет і стилос».

Перша частина твору містить присвяту «Максимові Рильському» (датована: «Січень. 1923. По прочитанні «Синьої далечини»»), а друга –

«Павлові Тичині» (датована листопадом 1924). Тональність цих двох частин абсолютно різна: якщо Рильського Маланюк називає «далеким братом», «краси веселим кондотьєром», «алхіміком мудрих слів», то частина, присвячена Тичині, своєю чергою, розпадається на два контрастних фрагменти: від широкого захоплення автором «Соняшних кларнетів» - аж до їдких докорів Тичині за конформізм і служіння антиукраїнській комуністичній доктрині.

Причому ці дорікання втілені в до такої міри довершених образах, що зразу стали афоризмами. Узяти хоча б відому формулу «...від кларнета твого - пофарбована дудка зосталась. / ...в окривавлений Жовтень - ясна обернулась Весна». Майстер антитези (згадаймо «стилет/стилос»), Маланюк і в цім випадку філігранно використав свій улюблений прийом. «Сонячні (золоті) кларнети» молодого Тичини-символіста (т. зв. «кларнетиста») під руйнівним впливом сервільності поета щодо панівної антиукраїнської ідеології, перетворилися на «пофарбовану дудку». Тобто, лишилася лише жалюгідна імітація зовнішнього «блиску» творчості, проте «щире золото» перетворилося на «фальшиву позолоту» («пофарбована дудка»). Не поступається наведеній своєю контрастивною експресією і друга антитеза: весна національного відродження України закінчилася «окривавленим Жовтнем». Тут доречно використано міфологему річного циклу як відповідника циклічності життя людини, країни і навіть буття Всесвіту. *Весна (відродження* всього живого) протистоїть *жовтню* (осінньому місяцю, символу *умирання* природи і всього живого на період зими). Багатими є також семантичні аспекти слова «окривавлений», котре можна асоціювати, з одного боку, як колір осіннього листя («в багрец и золото одетые леса»), і, з другого боку, в значенні «колір пролітої крові», адже це явна алюзія і на кривавий *жовтневий* більшовицький переворот (жовтневу революцію), і на породжений ним «червоний терор».

За спогадами М. Неврлого, під час його візиту до СРСР у 1960-х рр. Павло Тичина, постійно оглядаючись аби не бути підслуханим агентами КДБ, в парку біля червоного корпусу КДУ ім. Т. Шевченка зізнався, що, мовляв, усі в Радянській Україні тоді його нахвалювали, нагороджували преміями («усі мені кадили»), і сам лише Маланюк сказав гірку правду: таки від моїх «Золотих кларнетів» залишилася «пофарбована дудка»...

Проте найголовніші для Маланюка питання: а ж що буде з Україною далі? яке майбуття на неї чекає? – поки що залишалися без відповіді. І той-таки історіософічний кут зору дозволив поетові висловити сподівання, що це майбуття може бути достойним, що Україна здобуде незалежність і державну велич, оскільки вітальність українців є невичерпальною. Адже, попри тисячолітні випробування, попри свою тисячолітню «розіп'ятість» на хресті шляхів із варяг у греки і з Заходу на Схід поміж «тучності степових просторів», її народ не зник у вирах Історії, «не загасив вогонь буття».

Саме цій важливій темі присвячено блискучий вірш «**Невичерпальність**» (1925). Попри «прокляття степом», котрий не міг стати перепоною на шляху нових і нових орд завойовників українських теренів,

попри розташування на перехресті шляхів і силових ліній між різними цивілізаціями, попри те, що різної масті окупанти віками «гноблять, калічать, труять рід, / Ворожать, напускають чари, / Здається, знищено вже й слід (українства. – Ю. К.), / Лиш потурнаки й яничари» (мікро-мало-роси) – але попри все це Україна таки жива й нині. Маланюк широко захоплюється вітальністю, життєспроможністю українців: «І так розіп'ята – віки – / Вогонь буття не загасила, – / Невичерпаний дух який! / Яка непереможна сила!..»

У цьому вірші укотре реалізована думка Маланюка про те, що «як в нації вождів нема, / Тоді вожді її – поети»: «І ось – Стефанік і Куліш, / Ось – Коцюбинський, Леся – квіти / Степів страждальної землі. / Народу самостійні діти!..» І, зрозуміло, у центр «українського канону» Маланюк безумовно й однозначно ставить Тараса Шевченка: «А то підземно загуде / Вулканом націй ціла раса, / І даром божеським гряде / Нам Прометеїв дух Тараса».

До **другого періоду (1944-1968)** творчості Євгена Маланюка належать збірка «Влада» (Філадельфія, 1951), поема «П'ята симфонія» (Нью-Йорк, 1953), «Поезії в одному томі» (Нью-Йорк, 1954), «Остання весна» (Нью-Йорк, 1959), «Серпень» (Нью-Йорк, 1964). Остання його книжка «Перстень і посох» (Мюнхен, 1972) вийшла посмертно. Поет продовжував працювати і в царині публіцистики та літературознавства. Публікуються його монографії, статті, нариси. Це, зокрема «Нариси з історії нашої культури» (1954), «Малоросійство» (1959), «Ілюстрісімус Домінус Мазепа – тло і постать» (1960), 2-томна «Книга спостережень» (Т.1 – 1962; Т. – 1966).

У цей період, не в останню чергу під впливом відчутного екзистенційного шоку, що його пережило людство під час багатомільйонної бойні II Світової війни, а також ностальгії та невлаштованості особистого життя в еміграції, тональність його творчості дещо міняється.

Якщо раніше поет підкреслював абсолютну підпорядкованість особистого державницькому, то в другий період він почав уважніше ставитися до внутрішнього світу особистості, теми долі людини, її внутрішнім переживанням, актуалізується мотив смерті. Посилилася релігійність його світовідчуття, помітна й у перший період творчості (досить згадати самі назви його творів: «Ісход» (алюзія на втечу гебреїв з єгипетського полону), «Молитва» (1927), «Вчини мене бичем Твоїм» (1933) і т. п.), особливого осмислення й художнього втілення набули в другий період творчості, особливо в поезії 1950-60-х рр.

Причому він вів мову водночас як про «безперечний сатанізм Марксової доктрини» («До проблеми більшовизму», 1957), утілений в російському більшовизмі, так і про вияв позиції божого антагоніста в техногенній і зорієнтованій на «чистий прибуток» американської цивілізації, позначеній регресом духовності.

Крім того, «залізних імператор строф» «реабілітує» й інтимні почуття:

І треба ж було все життя тремтіти
І сліпнути у нестерпучім сьайві,
Щоб ось тепер зненацька зрозуміти,
Що вірші були зовсім зайві.

Натомість потрібні: кожна билина.

Подмух вітру, плюскіт ріки,

Ось така, хай осіння, днина

І дотик твоєї руки... (06.10.1966)

Водночас це зовсім не означало відмову поета від свого світогляду, тобто державницьких прагнень. Як і раніше, Маланюка «кожен час, і днина, і година / Пекли ім'ям єдиним: Україна».

Якщо вести мову про поетику творів Є. Маланюка, про особливості його індивідуально-авторського стилю, то передовсім слід відзначити те, що він виробив власну мову символів, котрі є водночас і знаряддям, і результатом його історіософічних штудій. Тож саме символізація і лапідарність є однією з провідних рис поетичного мовлення Маланюка. Тут можна пригадати думку Івана Дзюби: «Маланюкова поезія залишиться... доказом суворої сили українського слова, його здатності бути не лише мелодійним, ніжним, барвистим, гнучким, вигадливим, – а й безжально-точним, пружним, лапідарним, його здатності бути згустком волі й думки, що концентруються в пекуче почуття».

Література

1. Войчишин Ю. «Ярий крик і біль тужавий...»: Поетична особистість Євгена Маланюка / Юлія Войчишин. – К. : Либідь, 1993. – 159 с.
2. Ільницький М. Від «Молодої Музи» до «Празької школи» / Микола Ільницький. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 319 с.
3. Ковбасенко Ю. Євген Маланюк // Юрій Іванович Ковбасенко. Гроно нездоланих співців: Літ. портр. укр. письменників ХХ ст., твори яких увійшли до оновлених шкіл. прогр. : навч. посіб. для вчителів та учнів ст. кл. серед. шк. / упоряд. проф. В. І. Кузьменко. – К. : Укр. письменник, 1997. – С. 148-160.
4. Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать / Леонід Васильович Куценко. — 2. вид., доп. — К. : ВЦ «Просвіта», 2002. – 365 с.
5. Маланюк Євген. Поезії. – К. Український письменник, 1992.
6. Панченко В. «Я – кривавих шляхів апостол»: Євген Маланюк у ролі «українського Фрейда» / Володимир Панченко // Український тиждень. – 12 лютого 2012.

Запитання

Які факти біографії Маланюка відбилися на його творчості? Чому поета називали «українським Одиссеєм»?

На скільки періодів поділяється творчість Євгена Маланюка та які хронологічні межі кожного з них?

Які збірки (твори) написані в перший і другий період?

Що означає формула «стилет і стилос» у творчій інтерпретації

Маланюка?

Якою була роль Маланюка в ідейно-естетичному житті української діаспори і зокрема – «празької школи»?

Що поет розумів під висловом «здрібнілий мікро-мало-рос» і як боровся проти того, щоб Україна перетворилася на Малоросію?

Чому Маланюк називав Україну «степовою Елладою»?

Якими є повідні ідеї збірки «Стилет і стилос»? Які вірші до неї входять?

Чому Маланюк вирішив «змінити стилет на стилос»? Чи є він першовідкривачем асоціації «слова-зброя» в українській і світовій літературі? Чому для українського письменства межі 19-20 століть ця асоціація стала особливо актуальною?

Якою є роль інтертексту в сонеті «Шевченко»?

Якою Маланюк бачив роль поета в розвитку держави і нації (на матеріалі поезії «Невичерпальність»)?

Якими були особливості другого періоду творчості Маланюка? Чи змінилася його ідейно-естетична позиція?

Якою є роль біблійних мотивів у творчості поета?

Якими є провідні риси індивідуально-авторського стилю Є. Маланюка?

Ю. Ковбасенко
25.03.2013